

ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ В ЗАКАРПАТТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

TEXTBOOK CREATION IN TRANSCARPATIA IN THE SECOND HALF OF THE XXTH CENTURY: PREREQUISITES AND FEATURES

Стаття розглядає особливості підручникотворчої діяльності закарпатських педагогів другої половини ХІХ століття, їх передумови (пожвавлення суспільно-політичного життя краю в напрямку реалізації ідеї національно-культурної автономії закарпатських русинів, прийняття Закону «Про народну освіту» (1868), завдяки якому зросла кількість початкових шкіл з національними мовами навчання). Угорський уряд для забезпечення освітніх потреб Закарпаття надсилав угорськомовні підручники, а відсутність підручників, написаних русинською (закарпатоукраїнською) мовою, загрожувало нейтралізації ідеї рідномовного навчання, закладеній у освітній реформі 1868 р. Вагомий внесок у створення підручників для закарпатоукраїнських школярів належить О. Духновичу («Книжиця читальна для начинающих» (1847, 1850, 1852, 1854), «Краткий землепис для молодых русинов» (1831), «Сокращенная грамматика письменного русского языка» (1853), «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1857)). З'ясовано, що підручникотворчі процеси в Закарпатті другої половини ХІХ століття гальмувалися невирішеністю мовного питання, що було спровоковане полемікою та боротьбою громадських, політичних та літературних діячів закарпатського краю відносно варіанту літературної мови. Визначено особливості підручникотворчої діяльності закарпатських педагогів другої половини ХІХ століття в умовах «розширення – згортання» прав місцевого населення – русинів-українців – на забезпечення рідномовного навчання: упровадження рідномовного навчання, що потребувало підготовки підручників для учнів шкіл рідною мовою; полеміка навколо мовного питання, що ускладнювало вибір граматики для підготовки підручників з русинською викладовою мовою; чітке державне регламентування використання підручників у освітньому процесі; поступове усунення та повна заборона рідномовних підручників із освітнього процесу народних початкових шкіл; поліпредметний характер змісту підручників; розуміння підручника не тільки як засобу навчання, але й як джерела виховного впливу на особистість школяра.

Ключові слова: підручникотворення, початкова школа, рідномовна освіта, Закарпаття, Австро-Угорщина.

The article examines the peculiarities of the textbook-making activity of Transcarpathian teachers of the second half of the XIXth century, their prerequisites (reviving the socio-political life of the region in the direction of realizing the idea of national and cultural autonomy of the Transcarpathian Ruthenians, adoption of the Law "On Public Education" (1868), thanks to which the number of primary schools with national languages of instruction increased). The Hungarian government sent Hungarian language textbooks to meet the educational needs of Transcarpathia. And the lack of textbooks written in the Ruthenian (Transcarpatho-Ukrainian) teaching language threatened to neutralize the idea of native-language education, which was laid down in the educational reform of 1868. A significant contribution to the creation of textbooks for Transcarpathian Ukrainian schoolchildren belongs to O. Dukhnovych ("Reading Book for Beginners" (1847, 1850, 1852, 1854), "A Brief Description of the Land for Young Ruthenians" (1831), "Abridged Grammar of the Written Russian Language" (1853), "People's Pedagogy for the Benefit of Schools and Rural Teachers" (1857)). It has been found that textbook creation processes in Transcarpathia in the second half of the XIX-th century were hampered by the unresolved language issue, which was provoked by the controversy and struggle of public, political and literary figures of the Transcarpathian region regarding the variant of the literary language. The peculiarities of the textbook-making activity of Transcarpathian teachers in the second half of the 19th century in the conditions of "expansion – curtailment" of the rights of the local population – Ruthenians-Ukrainians to ensure mother-tongue education are determined: the introduction of mother-tongue education, which required the preparation of textbooks for school students in their mother tongue; controversy surrounding the language issue, which made it difficult to choose a grammar for the preparation of textbooks with the Ruthenian teaching language; clear state regulation of the use of textbooks in the educational process; the gradual elimination and complete ban of native language textbooks from the educational process of national primary schools; multi-subject nature of textbook content; understanding the textbook not only as a means of learning, but also as a source of educational influence on the student's personality.

Key words: textbook creation, primary school, native language education, Transcarpathia, Austria-Hungary.

УДК 37.026 (078)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/55.3.5>

Фізеші О.Й.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри педагогіки
дошкільної, початкової освіти
та освітнього менеджменту
Мукачівського державного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Невід'ємною складовою реалізації концепції «Нова українська школа» є оновлення змісту освіти, одним із основних засобів відображення якого є шкільний підручник. Сьогодні суттєво актуалізується значення підручника, адже через пандемію 2020-2022 рр., а також військову агресію російської держави, відбувся перехід більшості закладів

освіти на дистанційну та змішану форми навчання, що посилює поліфункціональність підручника в контексті основного джерела знань школяра та стимулювання його пізнавальної активності та самостійності. Оновлення дидактичних, методичних, санітарно-гігієнічних та естетичних вимог до сучасного підручника є важливим завданням, на вирішення якого спрямовані зусилля вітчизняних

науковців-теоретиків, методистів і вчителів-практиків. Разом з тим, важливо враховувати вже напрацьований історичний досвід підручникотворення, об'єктивний аналіз якого сприятиме його актуалізації в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історіографію підручникотворчої діяльності педагогів Закарпаття класифікуємо за двома ознаками: *історико-педагогічною*, яка представлена науковими працями, що розкривають генезу підручникотворення в Україні та Закарпатті в різні історичні періоди кризь призму освітньої політики держав, до складу яких належали українські землі, та визначають тенденції в створенні підручників для початкової школи, містять аналіз підручників для молодших школярів з питань реалізації змісту початкової освіти, виховних орієнтацій тощо (Я. Кодлюк, Н. Кузьменко, Л. Маляр, Г. Розлуцька, О. Фізеші та ін.) та *теоретико-методичною*, що представлена науковими працями, присвяченими вивченню підходів у створенні підручників, теоретичних і методичних вимог до його функцій, структури, змісту, оформлення тощо (В. Бейлінсон, В. Беспалько, І. Грицевський та С. Грицевська, Л. Занков, Д. Зуєв, О. Савченко та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження генези підручникотворення в межах окремого регіону (в нашому дослідженні – Закарпаття) в конкретно-історичний період (друга половина XIX століття) є вагомим джерелом для систематизації даних про розвиток педагогічної теорії та практики, освіти та шкільництва в загальнодержавному контексті. Разом з тим, наукових праць, що досліджують особливості підручникотворчої діяльності педагогів Закарпаття другої половини XIX століття, вкрай недостатньо задля виявлення особливостей підручникотворення в умовах наступу на право дітей навчатися рідною материнською мовою. Зауважимо, що в досліджуваній період територія сучасного Закарпаття належала до складу Угорщини, яка революційним шляхом у 1848-1849 рр. намагалася здобути рівноправність з Австрією. Так, революційні події стимулювали й інші народності, які проживали в межах Австрійської імперії, до національного самоусвідомлення: «По закінченню заколоту, так званого коштутовського, в Угорщині – угорські русини почали по-народному думати, збудувавши силами слабими письменність свою», – писав видатний педагог, релігійний та громадський діяч Закарпаття другої половини XIX століття Олександр Духнович [3, с. 44]. Міністерство релігії та народної освіти Угорщини приступило до розробки освітнього закону, в якому було закладено ідею впровадження рідномовного навчання, що й стало рушійною силою для закарпатських педагогів до підручникотворчої діяльності.

Мета статті – з'ясувати особливості підручникотворення в Закарпатті другої половини XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Важливою передумовою підручникотворчої діяльності в Закарпатті в межах означеного періоду стало пожвавлення суспільно-політичного життя краю в напрямку реалізації ідеї національно-культурної автономії закарпатських русинів, адже, як зауважив закарпатоукраїнський громадський діяч, політик та публіцист XIX століття А. Добрянський, «русинська нація дотепер була переслідувана, такою зосталася й дотепер» [5, с. 162]. Відтак, угорське освітнє міністерство дозволило, щоб «рідна мова стала обов'язковим предметом у школах, народні школи з більшістю місцевих учнів були віддані під керівництво руських консисторій» [1, с. 55-56]. Другим вагомим чинником, що стимулював підручникотворчу діяльність у краї, стало прийняття 1868 р. Закону «Про народну освіту», завдяки якому зросла кількість початкових шкіл, адже, як зауважували угорські урядовці: «ми бажаємо, щоб Русини свої школи мали, щоб навчалися, але не сепарувалися від нас і не творили в Угорщині якусь то казакію чи іншу Країну» [8]. Отож, § 58 закону гарантував національним меншинам, що проживали на території Угорщини, навчання в початкових школах рідною мовою: «Кожен учень має право одержати освіту на материнській мові... У різномовних громадах у залежності від їх можливостей можуть найматися вчителі або помічники вчителів, які володіють різними мовами» [9], відповідно – в кожному населеному пункті, де компактно проживали представники однієї з національностей, було відкрито школу або клас з національною мовою навчання, та вже з 1890 р. кількість шкіл з державною – угорською – мовою викладання починає стрімко зростати, тоді як шкіл з русинською викладовою мовою – скорочуватися, а з 1906 р. – їх вже майже не залишилося [7, с. 29-30].

Згідно закону «Про народну освіту», організація освітнього процесу передбачала забезпечення шкіл з боку держави та органів місцевого самоврядування необхідним навчальним приладдям, підручниками та наочними посібниками (§ 31). Зазначимо, що угорським урядом до шкіл Закарпаття було надіслано угорськомовні підручники, а підручників, написаних для шкіл із русинською (закарпатоукраїнською) мовою навчання, було вкрай недостатньо, що загрожувало нейтралізації ідеї рідномовного навчання, закладеній у освітній реформі 1868 р.

Отож одним із перших за створення рідномовних підручників для закарпатоукраїнських школярів узявся Олександр Духнович, про що педагог згадував: «Я в тій справі був запалений, спонукав молодь руську до діла, витративши сили і гроші, видав зараз же дільце під заголовком «Книжиця

читальная для начинающих», яке для простого народу віршами чотири рази друковане велику принесло користь для народного духу і літератури» [3, с. 44]. Окрім «Книжиці читальної для начинающих» (1847, 1850, 1852, 1854), О. Духнович також уклав «Краткий землепис для молодых русинов» (1831), «Сокращенную грамматику письменного русского языка» (1853), а також перший у Західній Україні посібник з теорії і практики навчання та виховання молоді «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1857).

Вважаємо, що підручникотворчі процеси в Закарпатті другої половини XIX століття гальмувалися не вирішеною мовною проблемою, що було спровоковане полемікою та боротьбою громадських, політичних та літературних діячів закарпатського краю відносно варіанту літературної мови. Так, місцеве населення закарпатського краю в сфері культури та освіти послуговувалося «русинською мовою», що представляла собою суміш русинської, словацької, угорської, української та російської мов. Полеміка велася між представниками трьох напрямів: русинофілами (вважали, що русинська мова є окремою мовою, яка повинна мати свою власну кодифікацію), українофілами (вважали, що в основі русинського діалекту лежить українська мова), русофіли (вважали русинську мову діалектом російської мови). Як зазначають дослідники мовних процесів у Закарпатті (Р. Офіцинський, Ч. Фединець, С. Черничко та ін.), найбільш впливовим напрямом у вирішенні мовної проблеми краю був русинофільський, що підтримувався представниками найпоширеного релігійного напрямку в краї – греко-католицьким духовенством, які вважали за необхідне: «створення та кодифікацію власної літературної мови, яка б базувалася на місцевих говорах та церковнослов'янській мові. Літературну мову потрібно наблизити до «мови народу», тобто до вживаної у повсякденному житті мови» [4, с. 656]. Та це завдання складно було вирішити, адже різноманітність лексичних та фонетичних особливостей говірок у закарпатському краї унеможлилювала його. Разом з тим, «буквар Духновича, – зауважує І. Мацінський, – є вже українським букварем в прямому сенсі цього слова, оскільки побудований на народно-розмовній лексичній основі», бо вже й на першій сторінці підручника зазначено: «Изображение древныхъ и новыхъ Писменъ славенскихъ, печатныхъ, и рукописныхъ», де під «славенськими письменами» слід розуміти кириличні літери, якими було видруковано буквар, а під «новими письменами славянськими» – гражданський шрифт» [3, с. 611]. Таким чином, можемо констатувати, що визначальним критерієм у підручникотворенні О. Духновича була ідея рідномовного навчання дітей, що тісно узгоджувалася з тогочасною освітньою політикою.

На підставі аналізу підручників і начальних посібників О. Духновича, які використовувалися в школах Закарпаття другої половини XIX століття, можемо стверджувати, що вони відображали основи наукових знань із конкретного навчального предмету та були укладені у відповідності до навчальних програм. Окремі підручники, зокрема «Книжиця читальная для начинающих», були поліпредметними, адже звичайний буквар слугував одночасно абеткою, читанкою, арифметикою, молитовником та містив інформацію енциклопедичного характеру. Наприклад, перше видання «Книжиці читальної для начинающих» (1847) О. Духновича було написано русинською та угорською мовами: перші два розділи ознайомлюють школярів з угорськими та слов'янськими літерами, містять вправи із читання складів. Третій розділ («Школськіє правила») та четвертий («Додаток») призначені для читання віршів та прози. Друге видання О. Духновича суттєво вдосконалив, передусім, воно вже було написане живою народорозмовною мовою, якою розмовляло русинське населення краю [6, с. 25]. Зміст «Книжиці» був спрямований не тільки на реалізацію освітніх цілей, але й на впровадження педагогічних ідей О. Духновича, що стосувалися виховання підростаючого покоління в дусі єдності загальнолюдських і національних цінностей, духовних принципів, любові до рідного краю, працелюбності та ін.

Серед підручників, якими послуговувалися в закарпатських школах другої половини XIX століття, були також «Русско-славянская азбука» П. Генція (Будапешт, 1873), «Русская азбука и перва читанка для первой классы народных школ» Л. Чопея (Будапешт, 1887), «Буквар» В. Врабеля (Ужгород, 1898), «Азбука и перва читанка для I класса народных школ на руськом языкъ» А. Волошин (Будапешт, 1905, Ужгород, 1908., 1912, 1913), «Kis Biblia a görök – katolikus pèpiskolak számára / Мала Біблія для греко-католицьких народних шкіл» А. Волошина (Ужгород, 1912) та ін.

Законом «Про народну освіту» (1868) визначалися повноваження Міністерства релігії та народної освіти Угорщини, серед яких – затвердження переліку рекомендованих підручників для шкіл. Такі переліки щорічно доводилися до відома керівників освітніми округами та адміністрації шкіл. Зазначимо, що з поступовим згортанням шкіл з рідномовним навчанням, зменшувався перелік підручників для шкіл з русинською, словацькою, румунською, хорватською та іншими мовами навчання. Серед заборонених підручників також були й угорськомовні, й двомовні. У період із 1873 по 1877 рр. з-поміж великої кількості заборонених підручників (всього 309.915 примірників) – 6.078 примірників (майже 2%) були написані русинською мовою. Серед них – переважно підручники

видавництва «Просвіта», а саме: «Греко-католицький Катехизис для дітей» (1869), «Маленький греко-католицький катехизис» (1873), «Математика для початкових шкіл» (1873), «Русинська абетка» (1873), «Руська читанка для II класу початкової школи» (1873), «Руська читанка для III класу початкової школи» (1873), «Руська читанка для IV класу початкової школи» (1873) та ін. [2]. Внаслідок таких заборон відбувається поступове згортання підручникотворчих процесів у Закарпатті, зокрема суттєво скорочується укладання підручників для шкіл з русинською мовою навчання. Це призвело до того, що в школах з національними мовами навчання спостерігається нестача підручників, написаних зрозумілою для школярів мовою. Так, у переліку на 1906-1907 н.р. передбачено 13 підручників з різних навчальних предметів, проте жодного українською мовою, а в шкільних бібліотеках, де переважну більшість становили школярі-русини, не було жодного примірника навчальної або іншої літератури, виданою іншою, окрім угорської, мовою.

Висновки. Зважаючи на проведений аналіз наукової, архівної літератури та першоджерел з означеної проблеми дослідження, можемо виокремити такі особливості підручникотворчої діяльності закарпатських педагогів другої половини XIX століття в умовах «розширення – згортання» прав місцевого населення – русинів-українців на провадження рідномовного навчання: упродовження рідномовного навчання, що потребувало підготовки підручників для учнів шкіл рідною мовою; полеміка навколо мовного питання, що ускладнювало вибір граматики для підготовки підручників з русинською викладовою мовою; чітке нормативне регламентування з боку держави використання підручників у освітньому процесі; поступове усунення та повна заборона рідномовних підручників із освітнього процесу народних початкових шкіл; поліпредметний характер

змісту підручників; розуміння підручника не тільки як засобу навчання, але й як джерела виховного впливу на особистість школяра.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бондар А., Чума А. Українська школа Закарпаття та Східній Словаччині (Історичний нарис). Част.1. Пряшів: Видання ЦК Культурного Союзу Українських трудящих в ЧССР, 1967. 167 с.
2. Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород, Ф. 113 (Королівський шкільний інспекторат Ужанської жупи м. Ужгород, 1874-1877 рр.). Оп. 2. Спр. 13. Арк. 12-18. (Переписка з Міністерством культу та освіти Угорського королівства й шкільної опіки про діяльність шкіл (організація навчання, виділення шкільного приладдя, заборонених підручників та інших питаннях діяльності шкіл), 1874-1877 рр.).
3. Духнович О. Твори: У 4-х томах. Т.2. Пряшів, 1967. 649 с.
4. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант україн.-угор. видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
5. Лелекач М.М. Нові причинки до політичної діяльності Адольфа Добрянського. *Науковий збірник товариства «Просвіта»*. Роч. XIII-XIV. Ужгород, 1938. С. 159-166.
6. Фізеші О.Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – кінець XX століття): монографія. Херсон: Айлант, 2008. 208 с.
7. Фізеші О.Й. Початкова школа на Закарпатті (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Ужгород, 2015. 528 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 362 (Студинський Кирило – академік). Оп. 1. Спр. 83. Арк. 73. (Праця «Олександр Духнович і Галичина». Листування Духновича О. з Я. Головацьким. Копії).
9. 1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közkutatás tárgyában. URL: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5360> Дата звернення: 10.01.2023 р.